Egedi Barbara (1977) egyiptológus, nyelvész, az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa; doktorandusz az ELTE egyiptológiai doktori programján.

Legutóbbi írása az *Ókor*ban: *A kopt kereszténység a kezdetektől az egyházszakadásig* (2005/1–2).

Hárfás dalok

Túlvilághit és szkepticizmus az ókori Egyiptomban

Egedi Barbara

Túlvilághit

Az ókori egyiptomiakról – ránk maradt tárgyi kultúrájuk és írásos emlékeik, elsősorban a hatalmas mennyiségű halotti irodalom alapján – az a felszínes benyomásunk alakulhat ki, hogy többet törődtek a halállal, mint az élettel.

Már a kezdetektől fogva megfigyelhető, hogy az egyiptomiak halottaikat sírmelléklettel látták el: agyagedényekben elhelyezett ennivaló, sőt akár ékszerek, fegyverek, szobrocskák kísérték el az elhunytat túlvilági útjára, biztosítván, hogy evilági életéhez hasonló gondtalan életet éljen. Az épített sír, a koporsó pedig a halott *lakóháza* lett, hiszen a továbbiakban örök lakhelyéül szolgált. Ezt az elgondolást híven tükrözi a sírok elrendezése, különösen az ún. álajtó, mely a halott magánlakrészét a sír nyilvános, látogatható részével kötötte össze. A sír sokféle egyiptomi elnevezése között szerepel a „ház a nekropoliszban" és „az öröklét háza" kifejezés is. Az óbirodalmi koporsók falainak jellegzetes palotahomlokzat-kialakítása is lakóépületet idéz. A középbirodalmi festett koporsók belsejébe szintén ajtót festettek, hogy a halott szabadon közlekedhessen, a nagy változatosságot mutató ún. eszközfrízeken pedig a sírmellékletek darabjait ábrázolták: az étel és italáldozatoktól a berendezési tárgyakig.

A túlvilági élet elképzelésében központi szerepet kapott az élő test fogalma: a halál utáni élet feltétele, hogy az elhunyt személy teste is változatlan formában, épen maradjon fenn. A test közvetlen védelmét speciális technikai eljárással, mumifikálással biztosították, melynek részeként az eltávolított szerveket ún. kanópusz-edényekbe zárva a holttest közelében helyezték el. Az ily módon épen tartott testet koporsójába, majd sírjába fektették, és ellátták mindazzal, amivel földi élete során élt, s amire ezután is szüksége lehet. Ebben a gondolatkörben azonban az „élő" testet nem lehet egyszerűen magára hagyni a temetésekor felhalmozott ajándékokkal: állandóan új táplálékkal, továbbá friss vízzel kell ellátni. Az áldozatok folyamatos biztosításához tehát az élők közreműködése nélkülözhetetlen. Ez persze a gyakorlatban nem, vagy csupán egy ideig volt kivitelezhető, ezért nagy szerephez jutott a mágia, mely a szükségek ételek, használati tárgyak ábrázolását (esetleg modelljét) életre keltette. A sírfalakon és halotti sztéléken ábrázolt jelenetek állandó alkotóeleme az elhunyt előtt roskadásig megrakott áldozati asztal. Ezzel párhuzamosan áldozati imák vagy formulák listázták a birtokolni vágyott javakat: kenyeret, sört, marhákat, szárnyasokat, ruhát, tömjént, olajat stb. Különösen hatékonynak számított ezen imák áldozatmegjelenítő ereje, ha egy arra járó felolvasta azokat, egyszersmind kimondta a halott nevét. Tulajdonképpen hasonló elv alapján kerültek a sírba az ún. szolgaszobrok, majd később a *Halottak Könyve* 6. fejezetét magukon hordozó múmiaformájú *usébti* szobrocskák is, melyek megelevenedve a halott helyett „válaszoltak" a felhívásra, és elvégeztek minden esetleges munkát a Túlvilágon.

A piramisépítő Khufu egyik fiának, Dzsedefhór hercegnek tulajdonított, és sokat idézett intelmekben, mely sajnos csak töredékekben maradt ránk, az apa arra biztatja fiát, hogy a családalapítás és fiúnemzés mellett mihamarabb gondoljon a Nyugaton való megfelelő megjelenésre, vagyis sírja építését ne hanyagolja el, gondoskodjon a bőséges felszerelésről – így elkerülheti a halál nyomorúságát. Amikor az idegenben ragadt Szinuhe aggkorában bocsánatot nyer a fáraótól, és engedélyt kap, hogy hazatérjen és otthon temetkezhessen el, ujjongva dicsőíti a királyt: „mert bizony jó és könyörületes szívű az, ki megment engem a haláltól". (Szinuhe B 202–203. Ford. Dobrovits A.) A halált természetesen itt a nem megfelelően épített sír, a nem meg-

felelően elvégzett szertartás, illetve az áldozatok hiánya jelentenék.

Az egyiptomiak alapvető vágya volt továbbélni, vagy ahogy ők fogalmaztak, „nem meghalni újra" (CT 267. mondás) a halál után. A *Halottak Könyve* és a *Koporsószövegek* mondásai közül sok pontosan ennek eléréséhez kívánt megfelelő tudást biztosítani. A gazdag sírfelszerelés anyagi helyzet függvénye, ezt a halotti szövegek varázserejüknél fogva kiegészíthették, vagy akár pótolhatták is. A rendelkezésre álló forrásokból azonban az is kiderül, hogy a túlvilági élet előfeltétele volt az erkölcsös életvitel, a földi élet során tanúsított magatartás is. Mindez nagyon világosan megfogalmazódik a római kori Szetna és Sziuszire történetek egyikében, ahol apa és fia egyfajta alvilágjárás során a gonosz gazdag és a becsületes szegény példázatán megtapasztalja, hogy a túlvilági megítéltetés alapvetően jellem kérdése. De ugyanez a felfogás mutatkozik meg az újbirodalmi *Halottak Könyve* 125. fejezetében, ahol a Két Igazság Csarnokának óriás mérlegén minden halott szíve megmérettetik. Aki nem bizonyul igaznak, a félelmetes Halottfaló szörny prédájává válik, és nem csatlakozhat a megdicsőültekhez Ozirisz birodalmában. E túlvilági megítéltetés előzményei azonban már nagyon korán kimutathatók az Óbirodalom végén keletkezett önéletrajzi feliratokban is, melyekben a sírtulajdonos hosszasan ecseteli példaszerű életvitelét, és ugyanez az erkölcsös életfilozófia fogalmazódik meg az egyiptomi irodalom etikai kódexeiben, a kezdetektől igen nagyra becsült intelemirodalom szerzőinek műveiben is. A túlvilági jelenlét, a halál utáni élet tehát nemcsak fizikai, hanem egyfajta szellemi felkészülést is igényelt.

A példamutató magatartás fontos részét képezte az ősök kultuszának ápolása is, azaz a halottak emlékének tisztelete és fenntartása, hiszen ez biztosította a kontinuitást: „Áldozz vizet apádnak és anyádnak, akik a völgyben nyugszanak (…), hogy fiad hasonlóképpen cselekedjen majd számodra." (*Ani intelmei*, 17,4–6; ha másképp nincs jelölve, a cikkben idézett szövegek a szerző fordításai.) Ha az elhunytról való gondoskodás nem is megfelelő, fontos, hogy legalább a *neve* ne merüljön feledésbe. Sírok falán, vagy sztéléken gyakran olvashatunk felszólítást az arra járóknak: öntsenek vizet, esetleg hagyjanak valamely adományt a halottnak, de legalábbis olvassák fel az áldozati formulát, és egyúttal ejtsék ki a sír tulajdonosának nevét. Hiszen ha a név él, az elhunyt sem merülhet feledésbe.

Az írásba foglalt halotti szövegek több funkcióval is bírtak. Egyrészről a rögzített szöveg erejével biztosították a tulajdonos ellátottságát, jólétét, megdicsőülését, másrészről egyfajta útikalauzként megismertették az elhunyttal a túlvilágot, s e tudással egyúttal védelmet biztosítottak a túlvilági negatív erőkkel szemben. Legfontosabb rendeltetésük mégiscsak abban állt, hogy tulajdonképpen pótolhatták a materiális sírfelszerelést, hiszen a szövegek akkor is ott maradtak, ha az ellátás, a halottkultusz szünetelt vagy végleg elmaradt.

E példátlan mértékű előkészületek talán nem is tűnnek olyan meglepőnek, ha figyelembe vesszük, hogy az egyiptomiak szemében a halál a kozmikus rend részét képezte. A sír nem az enyészet, hanem az öröklét, a maradandóság helyét jelentette, ehhez képest „ami a földön töltött időt illeti – álombeli dolog az." (Noferhotep II. dala, Kákosy L. fordítása)

Noferhotep (I.) hárfás dala

Így beszél a hárfaénekes Oziriszhez, Amun istenatyjához, az igazhangú Noferhotephez.[a] *Azt mondja:*
Milyen fáradt ez az igaz úr!
A jó sors[b] *bekövetkezett.*
A nemzedékek eltávoznak az isten ideje óta.
Új generációk érkeznek helyükbe,
(ahogy) Ré megmutatkozik hajnalban.
(és) Atum lenyugszik a nyugati hegyen.
Férfiak nemzenek,
asszonyok megfogannak,
minden orr lélegzik.
Megvirrad és gyermekeik mind visszatérnek a helyükre.
Ünnepelj, ó istenatya!
Halmozz kenőcsöt, finom olajat az orrod elé,
tégy lótusz-koszorút, rrmt virágokat a mellkasodra,
szeretett nővéreddel az oldaladon.
Helyezz magad elé éneket és zenét,
ne törődj semmi rosszal,
gondolj az örömökre,
míg el nem jön a kikötés napja
a földön, amely a csendet szereti,
ahol a szeretett fiú szíve nem fárad el.
Ünnepelj, igazhangú Noferhotep,
te tisztakezű, kiváló istenatya!

Hallottam mindazt, ami történt a […][c]
Házaik ledőltek, a helyük sincs meg,
mintha (soha) nem is lettek volna az isten ideje óta. A […]
tavad partján. Hogy lelked ülhessen alattuk és vizüket ihassa.
Kövesd a szívedet nagyon […]
Adj kenyeret annak, kinek nincs földje, hogy örökre jó neved legyen a jövőben,.
láttad a […] párduc.[d]
italáldozatot öntenek a földre,
kenyerük áldozati kenyér. Az énekesnők […]
Múmiáik felállítva Ré előtt, míg embereik gyászolnak. Nem […]
eljön az ő idejében. A Sors kiszámítja napjait. Felébreszt […]
A gyenge abban lakik, ami árnyéka számára készült.
Ünnepelj, ó tisztakezű,
istenatya, (igazhangú) Noferhotep! […]
Nincs munka Egyiptom raktáraiban, míg csarnoka gazdag […]
aki visszatért megtudni, mi maradt belőle. Nincs megállapítva (?) a rövid idő […]
sivatag. Akiknek magtára van áldozati kenyérre, és akik […]
hasonlóképpen. Eltöltik majd boldog órájukat a […]
napok. A nap, amely elpusztítja a szíveket, amely tesz […]
Gondolj arra a napra, mikor a földre visznek […]
nagyon. Nincs visszatérés. Hasznos számodra […]
Igaz vagy, aki undorodik a hazugságtól. Ha az igazság szeretete […]
a gyengét a tevékenytől. Nem […]
Kinek nincs védelmezője. Egyesítő, aki […]
Növeld boldogságod eredményesen […]
Maat, Min és Ízisz. A táplálék, adva […]
az agg(kor) az igazság helyére […]

Ani írnok szíve mérlegre kerül. A *Halottak Könyve* 125. fejezetének illusztrációja

Noferhotep Amon papja volt Horemheb uralkodása alatt, tehát közvetlenül az Amarna-kor után. Thébai sírjának (TT 50) folyosóján található ez a különleges dal, melyet azonban kanonikus jelenet kísér: Noferhotep egy áldozati asztal előtt ül feleségével, a hárfás, kinek szavait az imént olvashattuk, előttük guggol. A hasonló dalok közül ezt publikálták a legkorábban, és a nem sokkal később napvilágra került Antef-dallal együtt egy egyiptomi műfaj névadója lett.

A hárfás dalok zenei kísérettel előadott költemények, ennek értelmében egy tágabban vett csoport, az ún. szórakoztató irodalom (sxmx-jb) részének tekinthetők. Témájuk főleg a halál és a sír dicsérete, de gyakran tartalmaznak vidámságra, szórakozásra, az evilági örömök élvezetére buzdító sorokat – anélkül, hogy e két alapmotívum ellentmondásba kerülne egymással.

Gyakran felmerül, hogy ezek a dalok lakomákon hangozhattak el. Ezt a véleményt tagadhatatlanul Hérodotosz sorai alapozták meg: „A gazdagoknál a lakoma végeztével egy ember fából faragott és élethűen megfestett holttestet hordoz körül egy koporsóban, amely egy vagy két *pékhüsz* hosszú. Ezt minden vendégnek megmutatja, s így szól: »Nézd ezt meg, aztán úgy igyál és örülj, hogy halálod után te is ilyen leszel!« Így ülik hát meg lakomáikat." (II. 78, Muraközy Gyula fordítása) A tekintetben viszont nem született megnyugtató válasz, hogy ezeket a lakomákat világi ünnepségek részeiként ülték, vagy kifejezetten a temetéshez kapcsolódóan – esetleg egyenesen a nekropoliszban, netalán egy otthoni, halotti tor során rendezték.

Egyes megközelítések szerint, minthogy e dalok főleg sírok falán vagy halotti sztéléken jelennek meg, a halotti irodalom egy speciális csoportját alkotják. Tény, hogy a dal legtöbbször nem a lakomázókat vagy a közönséget, hanem a sír tulajdonosát szólítja meg. Mégsem látok feloldhatatlan ellentmondást e jelenségben, hiszen könnyen elképzelhetjük, hogy a feljegyzett dalok már valóban a temetési szertartás részeként vagy legalábbis a halott kultuszának ápolása során hangzottak el, míg a mulatozásra buzdító részek előfutárai világi kompozíciók voltak. A halott megszólítása természetesen nem zárja ki, hogy közvetve a „túlélő" családtagokhoz, egyáltalán minden élőhöz szóljon. Akár úgy, hogy a halottat is a számára rendezett bankett egyik aktív résztvevőjének tekintették (ezzel is azt a fentiekben már kifejtett képzetet erősítve, hogy a halott valójában él: korábbi időtöltéseit, így a szórakozást is akadálytalanul folytathatja), akár ennél elvontabb, allegorikusabb módon.

A hárfás dalok ábrázolási környezete látszólag egységes: az áldozati asztalnál ülő tulajdonos képét vagy a lakomajelenetet kísérik, tematikájuk pedig egyöntetűen a halállal kapcsolatos. Az egyes szövegek tartalma mégis igen nagy változatosságot mutat, és a Noferhotep-dalban több hagyomány találkozása figyelhető meg.

A 18. dinasztiabeli lakomaábrázolásokon zenekarral kísért rövid énekek jelennek meg, melyek többnyire egyszerűen csak ünneplésre, szórakozásra bíztatják a halottat az örökkévalóság számára épített házában. Magának a hárfásnak az alakja azonban nagyon régi, hiszen számos (szöveg nélküli) ábrázolása ismert már az Óbirodalomból és a Középbirodalomból is. A kísérő szöveggel ellátott ritka esetekből megtudjuk, hogy ezek a korai hárfás dalok pusztán funerális kontextusban értelmezhetők, többnyire a sír, illetve az elhunyt dicséretét zengték, szerves részét képezték tehát a halotti irodalomnak. Ez utóbbi műfaj továbbél és számos újbirodalmi sírban kimutatható, miközben létrejönnek olyan „vegyes" alkotások is, melyek az élet és halál viszonyának taglalásán felül az élet maradéktalan élvezetére szólítanak fel. E típus kialakulásának vizsgálatában némi nehézséget okoz az Antef-dal datálásnak problémája.

A helyzet összetettségét jól mutatja, hogy Noferhotep sírjából egyenesen három hárfás dalt is ismerünk (ezeket római számokkal különböztetjük meg), melyek igen eltérő mondanivalóval bírnak. A III. dal tökéletesen illeszkedik a tradicionális halotti irodalom vonulatába, az I. dal (melynek fordítását jelen tanulmány tartalmazza) a szkeptikus vonalhoz köthető és az Antef-dal párja, míg a II. dal egy igen különleges, apologéta darab, melyről még szót ejtünk a későbbiekben.

Szkepticizmus

Noferhotep I. dala és az ún. Antef-dal különlegessége abban áll, hogy az élet átmenetisége feletti elmélkedést (mely egyáltalán nem idegen az egyiptomi gondolkodástól) szkeptikus megjegyzések egészítik ki a halhatatlanság kapcsán: plasztikus képek mutatják be, hogy dőlnek össze az örökkévalóságnak szánt és ezért örökéletűnek hitt épületek. „Hallottam Imhotep és Dzsedefhór mondásait, melyeket gyakran idéznek, mint szállóigéket. Mi lett a helyükkel? Falaik összedőltek, helyük sincsen meg, mintha soha nem is lettek volna. Nem jön vissza senki onnét, hogy beszéljen helyzetükről, elmesélje ügyeiket, s megnyugtassa szívünket, amíg mi is eltávozunk arra a helyre, ahová ők mentek" – énekli az Antef-dal hárfása. A híres szerzőknek talán épp azon mondásait figurázza ki az énekes, melyekben a sír építését, a túlvilágra való előkészületeket sürgették. (Dzsedefhór intelmeiről már szóltunk az első fejezetben; Imhotep írásait sajnos nem ismerjük.) A halál utáni létben való alapvető kételkedés pedig kimondottan okot szolgáltat egyfajta *carpe diem* életfilozófiához: „Légy vidám, hogy elfeledtesd szíveddel, hogy téged is meg fognak dicsőíteni!" A köl-

ANTEF-DAL

Dal az igazhangú Antef király sírjában a hárfaénekes előtt.
Egészséges ez a jó nagyúr, elrendeltetett a jó sors.
A test elpusztul, eltűnik, mások (jönnek) állandóan az ősök kora óta.
Az isteneknek, akik hajdan éltek és piramisaikban nyugosznak,
Az előkelőknek és hasonlóképpen a megdicsőülteknek – akik szintén piramisaikba temetkeztek és palotákat építettek maguknak, a helye sincsen meg.
Mit tettek velük?
Hallottam Imhotep és Dzsedefhór mondásait, melyeket gyakran idéznek mint szállóigéket.
Mi lett a helyükkel?
Falaik összedőltek, helyük sincsen meg, mintha soha nem is lettek volna.
Nem jön vissza senki onnét, hogy beszéljen helyzetükről, elmesélje ügyeiket, s megnyugtassa szívünket, amíg mi is eltávozunk arra a helyre, ahová ők mentek.
Légy vidám, hogy elfeledtesd szíveddel, hogy téged is meg fognak dicsőíteni!
Köves vágyadat, amíg vagy, tégy mirhát a fejedre, öltözz finom vászonba…
Valódi értékes dolgokkal kend meg magad az isten áruiból.
Növeld tovább a jólétet, ne fáradjon ki a szíved.
Köved vágyadat és az élvezetet.
Intézd dolgaidat a földön úgy, ahogyan azt a szíved rendeli,
amíg eljön számodra az a nap, a siratásé.
Nem hallja a fáradt szívű a siratásukat.
Nem menti meg az ő szomorúságuk az embert az alvilágból.
Refrén: Ünnepelj, ne fáradjon ki a szíved ebben.
Íme, nem adatott meg senkinek, hogy vagyonát magával vigye.
Íme, nem jön vissza az, aki eltávozott.

(Kákosy László fordítása)

temény záró sorai is ezt az összefüggést hirdetik: „Íme, nem adatott meg senkinek, hogy vagyonát magával vigye. Íme, nem jön vissza az, aki eltávozott.”

Az Antef-dal teljes terjedelmében egy amúgy szerelmes verseket és elbeszéléseket tartalmazó papiruszon maradt fenn (pHarris 500 = pBM 10060, 6,2 – 7,3, 20. vagy 21. dinasztia), továbbá igen töredékes formában egy Amarna-kori tiszviselő, Paatonemheb szakkarai sírjában, ahol a hárfás alakját egy zenekar és egy libációt végző pap ábrázolása kíséri (a falrészlet ma Leidenben látható). Mivel ezt a szöveget tartják a legkorábbinak a műfajban, a hasonló dalok prototípusának is tekinthető. E korai datálást a nyitósorok indokolták: „Dal az igazhangú Antef király sírjában a hárfa énekes előtt”. Ez alapján vélik (követve az *editio princeps* álláspontját), hogy az eredeti szöveg valamelyik Antef király sírjában vagy halotti templomában volt feljegyezve. Antefek uralkodtak a 11., a 13. és a 17. dinasztiában is, de a kora középbirodalmi datálással a dal kiválóan beilleszthető lenne a korszakra jellemző pesszimista irodalom vonulatába. A szkeptikus hangnem már megmutatkozik *Ipuwer intelmei*ben (pl. 7,2 vagy 12,5 sorok), de még szembetűnőbb a hasonlóság a hárfás dalok hangnemével a halálvággyal átitatott *Életunt beszélgetése lelkével* című irodalmi műben (pBerlin 3034), melyben a névtelen férfi saját lelkével (*Ba*-jával) vitázik az élet értelméről, illetve értelmetlenségéről. A *Ba* második válaszában így nyilatkozik – nyilván abból a célból, hogy végleg elkergesse a férfi öngyilkossági gondolatait: „Ha te a temetésre gondolsz, (ez bizony) szomorú dolog, ez könnyekig elkeseríti az embert. (Ez olyan, mint) elragadni egy embert a házából, hogy a halomra vessék. Soha többé nem emelkedsz (onnan) fel, hogy meglásd a napot. Azok, akik gránitból építkeztek, akik csarnokokat emeltek finom mívű, kiváló piramisokban, midőn az építők istenekké váltak, sírköveik (éppúgy) elpusztultak, mint (azoké) az elfáradtaké, akik a folyóparton haltak meg utód nélkül.” (Életunt 57–67; Varga Edith fordítása). Az Antef-szöveg keletkezési körülményeiről valójában igen keveset tudunk: ezeknek az énekeknek a nyelvezete többnyire klasszikus egyiptomi, így ez az Antef-dalnál nem lehet útmutató. Antef király neve sem segít, ha a neki tulajdonítás csak fikció, egyszerű pszeudoepigrafikus megoldás. Goedicke merész elmélete szerint nem is királynévről van szó, hanem a halott egyfajta általános leírásáról: a név jelentése ‘elvitték’ (jn.tw.f), amennyiben ti. meghalt, a kartus pedig csak a név beillesztési helyére utal a szövegben. Annyi bizonyos, hogy csupán a pesszimista hangnem alapján nem tekinthetjük középbirodalminak a művet. A leideni szöveg a *terminus ante quem*, de az is lehet, hogy nem kell az Amarna-kornál korábbra visszamennünk. Igaz, ez esetben nem az Antef-dal lenne minden szórakoztató irodalom ősforrása, de a rokon tartalmú hárfás énekeket időben akkor is megelőzi.

A standard hárfás dalok funkciója viszonylag világos, amenynyiben az elhunyt megdicsőült állapotát hirdetik. Ebben az esetben ugyanazzal az elképzeléssel van dolgunk, mint az áldozati ételek, sírmellékletek ábrázolásával és felsorolásával: az írásbeli rögzítéssel a kívánt állapot valósággá válik. Hasonlóképpen, a zene és a lakomázás sírban való megjelenítésével ezek a tevékenységek a halott örökre szóló túlvilági életének is részévé válnak. Egyes hárfás daloknak azonban határozottan kimutatható filozofikus, didaktikus jellege is van – nyilván ez utóbbi vonulat biztosított megfelelő keretet és egyben termékeny táptalajt egy szkeptikusabb irányzat meggyökeresedéséhez és kibontakozásához.

Ha ezek a gondolatok erősen és gyakran foglalkoztatták is az egyiptomi elmét, feljegyzésük egy, a túlvilági életre létrehozott és fenntartott építményben, két áldozati jelenet közé biggyesztve, meglehetősen paradox módja kételyeik kifejtésére. Nem is csoda tehát, hogy későbbi sírokban (Inherthaui, TT 359, III. Ramszesz kora; Paszer, TT 106, I. Széthi – II. Ramszesz kora), ahol a lejegyzett hárfás dalok néhol szó szerint egyeznek az Antef- vagy az I. Noferhotep-dallal, csupán egy finomított változattal találkozunk: megéneklik az egymást követő generációkat, a sírok építését, és önfeledt szórakozásra buzdítanak a „kikötés napjáig” – csakhogy a két fő témát, a halál elkerülhetetlenségét és a mulatozás dicséretét nem kötik össze logikailag. A halottkultusz hatékonyságát, a halál utáni lét megismerhetőségét megkérdőjelező szkeptikus részeket akkurátusan kiszerkesztették.

Wente 1962-es publikációjában újabb, addig ismeretlen ramesszida-kori hárfás (illetve lantos) dalokat közölt, melyekben az Antef–Noferhotep szellemiség

Vak hárfást ábrázoló mészkő domborműű Paatonemheb szakkarai sírjából a XVIII. dinasztia végéről (Leiden, Rijksmuseum van Oudhelden)

kétségtelenül kimutatható. Dzsehutiemheb sírjában (TT 194) például azt olvashatjuk, hogy akik elmentek, nem térnek vissza, nevüket elfelejtik és házaiknak egyetlen téglája sem marad. Hogy milyen élénken élt ez a fajta kritikus megközelítés az egyiptomi gondolkodásban, közvetett módon is megragadható. Noferhotep második hárfás dala kifejezetten erre reagál: „Hallottam azokat az énekeket, melyek a hajdankor sírjaiban vannak, amit azok mondanak, amikor azt dicsőítik, ami a földön van és lebecsülik a másvilágot. Miért van az, hogy ilyet tesznek az örökkévalóság földje ellen, mely gondosan ügyel az igazságosságra, s ahol nincsen félelem?" (…) „Nem lehet ellene szegülni ennek az országnak. Összes hozzátartozóink abban nyugosznak az ősidők óta. És aki majd születik – millió és millió –, mindnyájan oda fognak menni." (Kákosy László fordítása. Ennek a szövegnek egy variánsa a magyar ásatások során feltárt Dzsehutimesz sírban is [TT 32] megtalálható – egy lantos lány előadásában.) Noferszeheru Kom el-Ahmar-i sírjában (18. dinasztia vége) Mutnoferet így siratja a férjét: „A gáncsoskodók azt mondják: a nyugaton lévők háza, – mély sötétségben van az. Nincs kapu, nincs ablak azon. Nincs fény, hogy megvilágítsa, nincs északi szél, hogy megörvendeztesse a szívet. A Nap sem ragyog fel ott. Sötétségben alusznak ott mindennap." Bár e borús gondolatokat mások szájába adja a szerző, kissé lejjebb maga sem fest vidámabb képet a túlvilágról: „Rejtettek a nyugat lakói, nyomorúságos az ő helyzetük. Vonakodnak (az emberek), hogy hozzájuk menjenek. Nem mondja el helyzetét az, aki az ő magányos helyén nyugszik." (Kákosy László fordítása)

Ha áttekintjük a pesszimista hangnemű siratóénekeket és egyéb feliratokat az újbirodalomtól egészen a Ptolemaioszkorig, körvonalazódnak az egyiptomi halálfélelem különböző aspektusai: a halál magányosságra, nincstelenségre és mozdulatlanságra kárhoztat, továbbá szomjúságra és sötétségben töltött öntudatlanságra. Egy késői szöveg kiemeli, hogy a halott nem találkozhat többé testvéreivel, nem láthatja viszont szüleit, feleségét, gyermekeit. Nem mások ezek, mint amire az egész egyiptomi halotti irodalom ellenszert, varázsigét kínál. Gondoljunk csak a *Koporsószövegek* és a *Halottak Könyve* olyan fejezetcímeire, melyek a lélek szabad közlekedésére, a család egyesítésére szolgálnak, vagy hogy az elhunyt „levegőt és vizet kapjon", továbbá „táplálékot tudjon magához venni a túlvilágon".

A mágikus elemekben bővelkedő vallásos szövegek óriási korpusza nem feltétlenül Hérodotosz elhíresült megjegyzését támasztja alá az egyiptomiak túlbuzgó vallásosságáról. Fentiek alapján e gazdag halotti irodalmat másképp is értelmezhetjük: erőteljes reakcióként, melyet az ismeretlentől való félelem és a magyarázatkeresés szült, éppen ezért pontosan a mélyen gyökerező és nagyon is emberi intellektuális kételyt tükrözi. Ha a túlvilág minden kétséget kizáróan azt a boldogságot és biztonságot kínálná, amelyet a *Halottak Könyve* és hasonló szövegek ígérnek, vajon miért kezdődne ezekkel a szavakkal a gyakori, úgyszólván hétköznapi formula: „Ó ti, akik szeretitek az életet és gyűlölitek a halált, mondjátok: ezret kenyérből és sörből, ezret marhából és szárnyasból az igazhangú Ameni (…) *Ka*-jának." (Varga Edith fordítása)

Jegyzetek a Hárfás dalhoz

a Az „istenatya” papi cím volt, Az Ozirisz nevet minden halott megkapta az Első Átmeneti Kortól, jelezvén, hogy részesült Ozirisz isteni természetéből. Az „igazhangú” jelző arra utal, hogy az elhunyt igaznak bizonyult a túlvilági megmérettetéskor.

b A „fáradtság” és a „jó sors” eufemisztikus utalások a halálra. Hasonlóképpen a „kikötés napja” kicsit lejjebb.

c A szöveg ettől a ponttól töredékes, mivel a kolumnák alja hiányzik. Ez a fordítást és az értelmezést is jelentősen nehezíti.

d Lichtheim kiegészítése: párduc [bőrbe öltözött *szem*-papokat].

Szakirodalmi tájékoztató

Az *egyiptomi túlvilághittel* természetesen minden, az ókori Egyiptomot átfogóan taglaló mű foglalkozik. Itt most azokat emelem ki, melyekben az egyiptomiak halálfelfogásáról és/vagy a szkepticizmusról részletesebben szó esik: Kákosy László, *Ré fiai. Az ókori Egyiptom története és kultúrája*, Budapest, 1979, különösen 349–366.; Farkas Attila Márton, *Filozófia előtti filozófia. Szimbolikus gondolkodás az ókori Egyiptomban*, Budapest, 2003, különösen 43–55.; Morenz, Siegfrid, *Egyptian Religion,* Ithaca – New York, 1973, 9. fejezet. Gyors áttekintésnek ajánlom egy gazdagon illusztrált könyv idevágó fejezeteit: Schulz, Regine – Sieedel, Matthias (szerk.), *Egyiptom. A fáraók világa,* Budapest, 2001. A halotti szövegekről és túlvilági iratokról alapos összefoglalást ad Hornung, Erik, *Altägyptische Jenseitsbücher, Ein einführender Überblick,* Darmstadt, 1997.

Az idézett koporsószöveg helye: CT III 396g, hasonlók még: CT II. 47b, CT V. 8b; A. de Buck (szerk.), *The Egyptian Coffin Texts*, 7 vols., Chicago, 1935–1961 alapján. Az idézetek forrásai: *A paraszt panaszai. Óegyiptomi novellák*, ford., utószó és jegyzetek Dobrovits Aladár, Budapest, 1963, 31 (Szinuhe); Kákosy, *Ré fiai*, 365. (Noferhotep II.)

A *Szetna és Sziuszire az alvilágban* c. történet Wessetzky Vilmos és Kákosy László *A varázskönyv* című könyvében olvasható (Budapest, 1962). X. és XII. dinasztia kori önéletrajzok magyar fordításban: *ÓKTCh*, 22–25. Az intelemirodalomhoz lásd Ptahhotep intelmeit: Wessetzky Vilmos, „Egyiptomi kultúra – egyiptomi bölcselet Ptahhotep tanításában”: *Valóság* 1988/3, 82–94. Az Ani intelmeiből való idézet fordítása Joachim Friedrich Quack, *Die Lehren des Ani. Ein neuägyptischer Wiesheittext in seinem kulturellen Umfeld,* Freiburg–Göttingen, 1994 alapján készült.

*Noferhotep (I.) hárfás dalá*nak fordítása a következő szövegkiadás alapján készült: Müller, W. Max, *Die Liebespoesie der alten Ägypter*, Leipzig, 1899, 1. tábla. A dal angol fordítását lásd még: Lichtheim, Miriam, „The Songs of the Harpers”: *JNES* 4 (1945) 195–197.; Lorton, David, „The Expression Šms-ib”: *JARCE* 7 (1968) 41–54.

A *hárfás dalok* első szövegkiadásainak és kommentárjainak szakirodalmát és az 1945-ig ismert dalok teljes listáját lásd Lichtheim, Miriam, „The Songs of the Harpers”, 178–212. Ezt kiegészítik: Assmann, Jan, „Harfnerlieder”: Helck W. – W. Westendorf (szerk.) *Lexikon der Ägyptologie* Bd. II., Wiesbaden, 1977, 972–982.; Wente, Edward F., „Egyptian »Make Merry« Songs Reconsidered”: *JNES* 21 (1962) 118–128.

Az *Antef-dal* magyar fordítása (Kákosy, *Ré fiai*, 362–363.) alapvetően a hagyományos vonalat követi. (A cím utáni első sor fordítása ugyanis erősen vitatott.) Jelen tanulmányhoz az eredeti szöveg Müller-féle szövegkiadását (Müller, W. Max*, Die Liebespoesie der alten Ägypter,* 12. tábla) használtam. A leideni töredék kiadása: Boeser, P., *Beschreibung der ägyptischen Sammlung*, Leiden, 1911. IV. 6. tábla. Az Antef-dal további fordításai, illetve filológiai, társadalmi, vallástörténeti és irodalmi értelmezése: Assmann, Jan, „Fest des Augenblicks – Verheissung der Dauer: Die Kontroverse der ägyptischen Harfnerlieder.”: Jan Assmann – Erika Feucht – Reinhard Grieshammer (szerk.), *Fragen an die altägyptische Literatur. Studien zum Gedenken an Eberhard Otto*, Wiesbaden, 1977, 55–84.; Bresciani, Edda, *Letteratura e poesia dell'antico Egitto. Cultura e società attraverso i testi*, Torino, 1993, 206–7.; Fox, Michael V., „A Study of Antef”: *Orientalia* 46 (1977) 393–423.; Goedicke, Hans, „The Date of the Antef-Song”: Jan Assmann et al. (szerk.), *Fragen,* 185–.196.; Lichtheim, *Songs,* 192–195.; Lichtheim, M., *Ancient Egyptian Literature*, *Vol. I. Old and Middle Kingdoms*, Berkeley – Los Angeles – London, 1973, 193–197. Lorton fent idézett tanulmányában szintén lefordítja az Antef-dalt, de elemzése radikálisan átértelmezi a szöveget, ennek kritikai ismertetése itt nem feladatom.

Ipuwer intelmeiről magyar fordítással: Kákosy László, „Ipu, a főrangú (Ipuwer) intelmei”: Kákosy L., *Az alexandriai időisten. Válogatott tanulmányok (1957–1998),* Budapest, 2001, 68–84. (Korábban *AntTan* 4 (1957) 323–334.)

Az Életuntról: Varga Edith, „»Az élet átmenet, a fák kidőlnek.« Óegyiptomi dialógus életről és halálról”: *Holmi* 4 (1997) 520–530.

Inherthaui és Paszer dalai is Lichtheimnél olvashatók: Lichtheim, Miriam, „The Songs of the Harpers”, 201–204.

A *Noferhotep II.* standard szövegkiadása: Gardiner, A. H., „In Praise of Death: a Song from a Theban Tomb”: *PSBA* 35 (1913) 165–170., ez a dal szerepel Lichtheim újbirodalmi antológiájában is: Lichtheim, M., *Ancient Egyptian Literature*. *Vol. II: The New Kingdom*, Berkeley – Los Angeles – London, 1976, 115–116. Magyar fordításrészlete Kákosy, *Ré fiai*, 365.

A Dzsehutimesz sírban talált hárfás dalról: Kákosy L. et al., *The Mortuary Monument of Djehutimes (TT32),* Studia Aegyptiaca Series Maior 1. Vol. I., Budapest, 2004, 141–142. Magyarul: Kákosy László – Fábián Zoltán Imre, „Hárfásdal Dzsehutimesz sírjában”: *AntTan* 37 (1993) 178–187.

Noferszeheru részlet: Kákosy, *Ré fiai*, 364.; lásd még Farkas Attila Márton, *Filozófia előtti filozófia,* 46.

A záró idézet áldozati formula Ameni nomoszkormányzó 12. dinasztiabeli Beni Hasszán-i sírjából: *ÓKTCh*, 24.